

<Article>

Miyamoto *sensei*¹, una mestra japonesa al Brasil. Una antropologia de l'educació i l'etnicitat cultural

Maria-Vicenta Haro-Matas

Data de presentació: 27/01/15

Data d'acceptació: 21/04/15

Data de publicació: 07/07/ 2015

//Resum

Les escoles del Japó o *nihon gakko* han reflectit l'especificitat ètnica de les colònies japoneses i nipobrasileres al Brasil, al mateix temps que han estat institucions d'educació japonesa per als infants. La hipòtesi en què es basa aquest article defensa la idea que l'aprenentatge de la llengua i la cultura japoneses a les *nihon gakko* ha estat i és el principal mitjà de perpetuïtat cultural ètnica per a les persones amb ascendència japonesa dins el context brasiler. L'interès d'aquest text està en la recerca d'una argumentació per a la justificació d'aquesta suposició a partir de la constitució d'una història sociocultural de la immigració japonesa al Brasil i de l'educació del descendents, seguida per la història de vida d'una mestra japonesa de *nihon gakko* al Brasil. La combinació d'aquests dos mètodes confirma la nostra hipòtesi i demostra simultàniament el que ha estat i és el procés d'inculturació en el context brasiler de tots els actors socials que han format part d'aquestes escoles.

//Mots clau

Immigració, escola, etnicitat, mestra, Japó, Brasil.

// Referència recomanada

Haro-Matas, M. V. (2015). Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil (1674-1947). *REIRE, Revista d'Innovació i Recerca en Educació*, 8 (2), 62-79. DOI. 10.1344/reire2015.8.2824

// Dades de l'autora

Maria-Vicenta Haro-Matas. Diplomada infermeria UIB.Llicenciatura Antropologia Social i Cultural UNED.Màster Etnografia i Antropologia Social EHESS. mariviharomatas@gmail.com

¹ Mot japonès traduït al català com mestre/mestra.

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

Miyamoto, Satomi
(Shizuoka, 1937).
Arxiu fotogràfic de l'autora.

*"Educar és com els japonesos diuen; pensar en el futur dels seus alumnes amb sinceritat"*²

Miyamoto, Satomi³

1. Introducció

Actualment, el Brasil és el país del món amb més persones d'ascendència japonesa després del Japó —la xifra estimada està al voltant d'entre 1,5 i 2 milions d'individus.⁴ Des de l'inici de la immigració japonesa al Brasil, l'any 1908,⁵ fins a l'esclat de la guerra del Pacífic, aquest fenomen migratori va estar integrat essencialment per famílies d'agricultors i propietaris rurals, el 68,4 %, i per famílies de petits comerciants, el 16,8 % (Ando, 1976, p.172). El període més significatiu de la història demogràfica de la migració japonesa al Brasil és el de 1926-1935, amb l'arribada de 132.225 persones (Corrêa Leite Cardoso, 1995, p. 34), les quals representen la meitat del total d'individus arribats al llarg del segle XX. A la dècada de 1920 els infants japonesos començaren a ser nombrosos al Brasil, en una època en què l'educació bàsica encara es considerava un privilegi social —l'escola primària va ser obligatòria en terres brasileres a partir de la Constitució de 1934 (Shibata, 2008, p. 87). Per a aquests immigrants, que van venir d'un país on la instrucció estava

² Per a la constitució d'aquest article vaig realitzar dues entrevistes a la senyora Miyamoto, dintre la ciutat de São Gotardo, Minas Gerais, Brasil. Es van dur a terme dia 15 d'octubre del 2014 i dia 15 de gener d'aquest any.

³ Al Japó, hi ha la costum d'emprar primer el cognom i després el nom a l'hora de mencionar una persona dintre d'un context formal, com pot ser un text. He decidit seguir aquest criteri, seguint la tendència general dels estudis sobre el Japó, la qual respecta aquesta nomenclatura *emic*; en altres mots, de natura pròpiament ètnica.

⁴ La població estimada en tot el Brasil, segons el darrer cens de l'any 2010 fet per l'IBGE (Institut Brasiler de Geografia i Estadística), era de 190.732.694 persones. Font: IBGE, <http://www.ibge.gov.br>

⁵ La immigració japonesa al Brasil clourà a mitjan 1980 amb un fenomen d'immigració inversa, anomenat *dekassegi*—terme japonès que designa a qui parteix del seu país natal per guanyar diners—, per part dels *nikkeijin*—persona o persones amb ascendència japonesa— instal·lats al Brasil al llarg del segle XX. En gran majoria, els *dekassegi* treballaran i treballen al Japó, com a mà d'obra industrial automobilística i electrònica. L'any 2011, la xifra de nipobrasilers al Japó era de 220.000, la més elevada d'entre els *dekassegi* americans. Font: Higuchi i Inaba, 2013, p. 23-25.

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

valorada, l'educació dels més petits constituïa un punt important (Shibata, 2008, p. 86). Amb l'ajut del Govern japonès, l'any 1915 sorgiran les primeres escoles del Japó o *nihon gakko* situades en un primer moment a l'estat de São Paulo, on es concentrava la totalitat de la població japonesa. La intenció de tornar al Japó després que els primers nipons al Brasil haguessin aconseguit un capital significatiu —gràcies a l'explotació agrícola de les grans extensions que ofería aquest país— justificava la importància de formar els nens i nenes en llengua i cultura japoneses. El somni de tornar a casa, però, va desaparèixer ràpidament per la mala gestió i organització de les institucions agrícoles nipobrasileres responsables. A despit del canvi profund en la mentalitat dels *nikkeijin*, per l'esforç que va suposar adaptar-se culturalment i socialment al context brasiler —o fet d'*inculturació*—, principalment per haver sofert una forta persecució política abans i durant la guerra del Pacífic, les *nihon gakko* van continuar constituint-se al llarg de la segona meitat del segle XX al si de les noves colònies de descendents japonesos al Brasil, fora i dintre de l'estat de São Paulo.

Figura 1. Família Okuyama acabada d'arribar de Yamagata l'any 1929. Fazenda Promissão, São Paulo.

Font: Arxiu familiar de la família Okuyama-Minami.

La hipòtesi en què es basa aquest article defensa la idea que l'aprenentatge de la llengua i la cultura japoneses pels nens i nenes *nikkei*⁶ a les *nihon gakko* ha estat i és el principal mitjà de perpetuat cultural ètnica dins de les comunitats nipobrasileres. Abans de començar a justificar aquesta afirmació, seria aclaridor, al mateix temps que paradoxal, recordar que si considerem l'etnicitat en termes estrictament culturals seria, *per se*, una fal·làcia —com el sociòleg i economista polític Max Weber (1956) anuncià ja a mitjan segle XX. L'etnicitat, doble frontera entre «nosaltres» i «vosaltres» / «el que nosaltres fem» i «el que m'identifica com a membre», podria definir-se, avui per avui, dins del nostre model de *sistema món* (Wallerstein, 2006, p. 11),

⁶ Terme (adjectiu) que designa l'ascendència nipona d'un subjecte.

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

com una identitat subjectiva, col·lectiva i dirigida a través de la reivindicació d'una finalitat sociopolítica i econòmica. Aquesta estratègia social està justificada en la majoria de casos per l'ascendència comuna dels seus membres o, en altres situacions, per exemple, per pertànyer a una mateixa comunitat lingüística en el cas d'un grup immigrant en terres estrangeres. Dintre dels nuclis de població d'individus d'ascendència japonesa del Brasil, altres factors intrínsecs s'han mostrat essencials a l'hora de determinar-ne l'etnicitat —i no estan directament lligats a aspectes culturals—, com són el manteniment d'estructures socials, principalment la relació de parentesc patrilíneal tradicional japonès per matrimoni concertat o *miai*, la persecució política viscuda durant el període Vargas o l'ascensió social, basada en el binomi educació-formació / contribució al capital econòmic familiar.

Analitzar l'etnicitat a partir d'un paradigma cultural constitueix un repte hermenèutic. La cultura (Kuper, 2001) —mirall de les principals controvèrsies antropològiques— és i continua mantenint-se a l'epicentre del paradigma de la disciplina, malgrat haver perdut l'hegemonia pública. Interpretada al llarg del temps sota la transposició de corrents internacionals filosòfics i sociopolítics al mateix temps que per la diversitat acadèmica —europea i nord-americana—, que ha marcat i ha confrontat el *cursus* de l'antropologia, aquest terme és també emprat avui per altres disciplines —entre les quals destaca la periodística—, generadores de nombrosos conceptes o neologismes al voltant d'aquest mot: *cultura del detall*, *cultura de l'ansietat* o *cultura de l'aigua*. Dins del gran ventall de possibilitats que ofereixen també les principals antropòlogues i antropòlegs sobre la definició de *cultura*, Clifford Geertz ho fa com «domini de la comunicació simbòlica» (Kuper, 2001, p. 140) —també com una religió i una gran òpera. Si tenim en compte aquesta aportació i la traslladem al pla de la constitució d'una etnicitat cultural migrant, podem afirmar que el domini de la comunicació simbòlica es transformarà en una peça clau de la continuació ètnica gràcies al manteniment de la interlocució original. En altres mots, el llenguatge, principal mitjà de codificació simbolicocognitiva del context social, es mostra essencial com a mecanisme de comunicació i perpetuació etnicocultural, però també ho és com el resultat de les relacions i influències socials (Sapir, 1912). D'aquesta manera, podem considerar l'existència d'un lligam entre el grau d'etnicitat cultural *nikkei* i el domini de la llengua japonesa, la qual depèn de la projecció d'un context culturalment transposat i reinterpretat contínuament pel *cursus* natural ètnic de cada una de totes les comunitats nipobrasileres.

2. Objectius

Els objectius d'aquest article són tres. En primer lloc, analitzar la funció de les *nihon gakko* de després de la Gran Guerra en terres brasileres, partint d'una òptica sociocultural centrada en l'etnicitat. La identificació de les principals activitats dutes a terme per aquestes institucions al llarg del temps, principalment de l'aprenentatge del japonès simultàniament a una funció comunitària cohesiva, es mostra com un punt fonamental per a la consideració del model perpetuador de la llengua i la cultura japoneses dintre de la societat *nikkei*. En segon lloc, conèixer el perfil d'una mestra d'una escola del Japó al Brasil i poder constatar amb el seu testimoni la suposició en què es basa aquest article. I com a darrer objectiu —que podem considerar intrínsecament—, omplir un buit evident en els estudis científicosocials sobre el fenomen de les *nihon gakko* de la segona meitat del segle XX al Brasil.

3. Metodologia

La metodologia elegida per fer viable la hipòtesi d'aquest text es basa en la constitució d'una antropologia històrica de l'educació, basada en la descripció cronològica de l'educació dels infants *nikkeijin* de les *nihon gakko* del Brasil. Així, farà ús de dos mètodes de recerca comuns en el camp de l'antropologia social i cultural: la constitució d'una història sociocultural i la història de vida. D'aquesta manera, el corpus principal de la recerca presentada de l'article es presentarà en dos apartats. El primer està constituït a partir d'una reflexió bibliogràfica que té com a finalitat explicar una breu història sociocultural de la immigració nipona al Brasil i de l'educació dels infants *nikkei* a les escoles del Japó, centrada progressivament cap al que ha estat la mobilització geogràfica dels *nikkeijin* brasilers fora dels nuclis comunitaris originals. La necessitat de concloure el primer apartat vers el que ha estat un fenomen de migració interna d'una part dels *nikkeijin* brasilers es justifica per introduir el context històric i social de l'apartat següent: la història de vida d'una mestra japonesa al Brasil. Gràcies a una experiència etnogràfica de més de cinc mesos dintre de la comunitat nipobrasilera de São Gotardo⁷ (Minas Gerais), entre l'any 2014 i el 2015, vaig poder fer dues entrevistes, en japonès i en portuguès, a la senyora Miyamoto —van ser el dia 14 d'octubre de l'any 2014 i el 14 de gener d'aquest any (2015). La importància d'aquesta història de vida és la de ser un recull d'experiències relacionades amb el que ha significat ensenyar la cultura i la llengua japoneses als infants *nikkeijin* brasilers de després de la guerra del Pacífic, al mateix temps que és una ocasió per identificar els principals factors de l'etnicitat cultural nipobrasilera dels principals actors socials de les *nihon gakko* fins a dia d'avui.

4. Resultats

4.1. Breu història de la immigració nipona al Brasil i de l'educació dels infants *nikkeijin*

L'activitat agrícola va constituir la base socioeconòmica de la societat japonesa de l'època del *shogunat* Tokugawa (1603-1867). Al llarg d'aquest període anomenat *Edo*, però, la pagesia va ser considerada per les classes dirigents, simplement, una «eina de producció de regalies» (Souyri, 2010, p. 372), dintre d'una societat molt estratificada. Sota aquest règim feudalista, marcat per un aïllament geopolític total i voluntari, amb excepció d'Holanda —un país que va convertir-se intermitentment en la finestra del món occidental per al Japó—, el clima d'inestabilitat social i política en el medi rural va ser constant i insostenible al final, marcat per la fam i per revoltes camperoles generalitzades, una situació pròpia del que podria haver estat el debut d'una guerra civil. Curiosament, vers l'any 1850, més del 50 % de la població japonesa sabia llegir i escriure, una xifra de les més elevades al món, almenys dels països que no disposaven d'un sistema governamental d'educació (Souyri, 2010, p. 411). I això va ser gràcies a la funció de les escoles del temple / escoles per al poble o *terakoya* i, en menor mesura, de les escoles del feu o *hankô*. Al final del règim dels

⁷ La ciutat de São Gotardo, a l'Alt Paranaíba, té una població estimada de 33.000 habitants i és considerada un espai urbà d'interior brasiler. L'arribada dels *nikkeijin*, tots ells agricultors i/o funcionaris lligats a la Cooperativa Agrícola de Cotia, va impactar profundament dintre de la comunitat local des de l'any 1972, la qual, al llarg del temps, ha vist una expansió socioeconòmica de la seva ciutat lligada a les conseqüències de l'explotació agrícola de la regió.

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

Tokugawa, el 40 % dels nens i el 10-15 % de les nenes anaven a l'escola, la qual cosa incloïa totes les classes socials i tots els tipus d'escola⁸ (Galan, 1998a, p. 9), és a dir, al voltant d'1.300.000 infants per una població de 34 milions d'habitants (Galan, 1998a, p. 6-7).

Les escoles del temple van aparèixer al Japó al segle XV i van ser creades pels bonzes budistes als temples —el nom va continuar mantenint-se als segles XVIII i XIX, quan aquestes institucions van perdre la connotació religiosa (Souyri, 2010, p. 410). Un fet que cal remarcar és que els temples budistes van tenir una important funció centralitzadora de la societat japonesa al llarg de la història en termes burocràtics, polítics i socioeconòmics al mateix temps que religiosos. D'ençà de la constitució de les escoles del temple, els valors confucianistes es van arrelar profundament dintre la societat japonesa com a base de l'educació dels infants; posteriorment, els sintoistes es van adaptar al règim de Meiji, i van formar el que podem identificar avui com l'*esperit japonès*. Aquests valors confucianistes es poden resumir principalment en la lleialtat, la bondat i la devoció filial. L'historiador i japonòleg Pierre-François Souyri (2010, p. 410-411) descriu les *terakoya* de la manera següent:

Era dins les *terakoya* on els infants, nens i nenes de les ciutats i de les zones rurals, aprenien a escriure, llegir i comptar. Guerrers convertits en *rônin* —samurai sense protector—, bonzes, sacerdots de santuaris, pagesos distingits i rics burgesos (homes i dones) s'embarcaren dins l'ensenyament: les classes tenien al voltant de vint infants d'entre sis i tretze anys. Les escoles del temple permetien «escolaritzar» un nombre important d'infants. Aquestes formaren a poc a poc una xarxa d'escoles primàries, mentre que les classes particulars, les *juku*, tenien la funció d'escoles secundàries. Estudis que daten de l'any 1970 mostren una progressió massiva del nombre de les anomenades *escoles del temple*: a principis del segle XVII, en trobem disset; un segle més tard, una centena. Vers l'any 1780, 350 escoles. Des d'aquesta època el ritme d'obertura d'escoles no deixa d'augmentar: 200 entre 1789 i 1804, 3.000 entre 1804 i 1844 i 25.000 entre 1844 i 1854. El 1868, estimem més de 13.000 la xifra de *terakoya* a tot l'arxipèlag. Estudis més recents, però, en compten entre 15.000 i 20.000.

Les escoles del temple i les escoles del feu tradicionalment han estat considerades institucions oposades. Malgrat la diferència social dels infants de les *terakoya* i de les *hankô* —freqüentades pels infants de l'elit social japonesa—, les pràctiques que s'hi duïen a terme mostren la mateixa lògica pedagògica i cultural (Galan, 1998b, p. 5-47): confucianista. La metodologia pedagògica emprada tant per les *terakoya* com per les *hankô* es basava en la mateixa didàctica d'ensenyament de la lectura. Aquesta consistia en la repetició escrupolosa i sistemàtica de models de *kana* —signes i paraules— i, posteriorment, dels *kanji* (Galan, 1998b, p. 9) o ideogrames —els quals permetien l'aprenentatge de la literatura clàssica—, en el cas dels infants de les *hankô*.

Al Japó, l'any 1866, les principals forces polítiques locals divergien davant la pressió internacional nord-americana per accedir militarment i comercialment al litoral nipó. El

⁸ «Dintre d'una mateixa categoria d'escola podien presentar-se subclasses en funció del que havien viscut els infants, de la formació i de la història personal dels mestres, dels manuals i llibres disponibles, etc.» (Galan, 1998b, p. 9).

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

clima social era de total insostenibilitat per part de les autoritats; la població en còlera reclamava la *Yonaose*, el «canvi del món», una «rectificació» (Souyri, 2010, p. 434). El *shogun* abdicarà un any després i donarà pas a una època de grans canvis sociopolítics, anomenada *restauració Meiji* (1868-1873), i al consegüent règim Meiji (1868-1912) —el Japó reobrirà el diàleg internacional després de dos segles i mig. Per a nombrosos observadors de l'època, el canvi de règim serà simplement un canvi de dirigents en pro d'un sistema d'ideologia prefeixista. L'estratificació social de caire feudalista es continuarà mantenint malgrat una sèrie de reformes polítiques profundes per convertir el Japó en un estat nació —centralitzat vers la figura de l'emperador—, capaç de competir militarment contra les principals potències mundials. L'any 1872 l'educació passarà a ser obligatòria per als nens i nenes (Souyri, 2010, p. 411), al mateix temps que el servei militar, considerat l'altre mitjà de promoció social (Souyri, 2010, p. 449). L'educació es va elevar a la condició d'instrument fonamental de la política nacional; l'escola primària tenia la funció d'instruir l'individu a través de la condició de «subjecte» capaç d'assumir el seu deute vers la família, l'Estat i la col·lectivitat (Shibata, 2008, p. 90). L'exaltació del caràcter diví de la raça japonesa a partir de la figura de l'emperador —considerat el pare de la nació— es convertirà en un dels principals principis sintoistes. L'any 1890, es va constituir el Decret imperial sobre l'educació o *Kyoiku Chokugō*, que proposà els principis del nou sistema educatiu. La lleialtat es convertí en la primera virtut que calia cultivar dintre les escoles primàries de l'Estat a través del respecte pels quatre símbols nacionals: el *kimi ga yo* (himne nacional), la bandera, els retrats de l'emperador i la lectura del *Kyoiku Chokugō* (Shibata, 2008, p. 90). En un passatge d'aquest Decret, l'emperador adreça les paraules següents als nens i nenes:

Vosaltres, els nostres vassalls, sigueu fidels als vostres pares, afectuosos amb els vostres germans i germanes; com a esposos i esposes estiguedu en harmonia, com a amics sigueu vertaders, viviu dintre la modèstia i la moderació, sigueu benèvolos amb tots, comprometeu-vos amb els estudis i cultiveu les arts i, al mateix temps, desenvolupeu les facultats intel·lectuals i els poders morals dintre de la perfecció dels interessos comuns; respecte sempre la Constitució i observeu les lleis; en cas d'urgència, oferiu-vos a l'Estat; i, així, guardeu i preserveu la prosperitat del nostre tron imperial [...] (Shibata, 2008, p. 89).

A l'època Meiji, la intenció d'adquirir el mateix nivell tecnològic que les grans potències internacionals provocarà una integració ràpida dels principals models ideològics, tecnològics i intel·lectuals referencials per al Japó; els europeus, principalment l'alemany —com és el cas de la medicina al·lopàtica o l'enginyeria aeronàutica. El gran repte, però, que el procés d'industrialització va suposar per modernitzar el Japó va contrastar amb l'absència d'una reforma proteccionista del sector agrícola. Les mesures del nou règim a favor de la privatització de les terres i l'augment de la fiscalització —sense alienació respecte als propietaris més rics— van obligar els petits propietaris rurals a vendre les seves propietats i a migrar cap als principals nuclis urbans. Un fet que produirà un important desequilibri demogràfic regional al Japó, reforçat per l'increment progressiu de la població general, una característica que marcà la història demogràfica del segle XIX japonès. Aquest va ser el context que motivà el nou governament a considerar la migració dels civils com una solució per afrontar aquesta realitat social, en pro d'una societat moderna que pogués garantir ingressos financers estables (Souyri, 2010, p. 451). L'any 1868, la primera onada

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

oficial d'emigrants de la història contemporània japonesa arribaren a Hawaii (Estats Units). L'emigració japonesa es va dur a terme sota el consentiment i l'aprovació del governament en la selecció dels futurs migrants; en el cas de la migració japonesa al Brasil, el principal criteri era el de formar una família de com a mínim tres persones. La immigració japonesa al Brasil va ser possible gràcies al Tratado de Amizade, Comércio e livre Navegação, signat l'any 1895 a París.

La possibilitat d'obtenir terres per llaurar va ser la principal font de motivació per als primers immigrants japonesos per instal·lar-se al llarg del continent americà. En altres mots, l'eventual ascensió social lligada a l'explotació de les grans extensions agrícoles que tenien països com els Estats Units, Mèxic, el Perú, l'Argentina, Bolívia o el Brasil motivà els emigrants japonesos sense accés a la terra i aquells que confiaven poder fer-hi fortuna a embarcar-se cap a països completament desconeguts —molt poca era la informació que es tenia de l'Amèrica del Sud com a conseqüència de la política aïllacionista del règim dels Tokugawa. Com he indicat abans, l'any 1908 s'inicià oficialment la immigració japonesa al Brasil, amb l'arribada al port de Santos, a l'estat de São Paulo, de 780 passatgers —incloent-hi la tripulació—, a bord del vaixell de vapor *Kasato Maru*. Després de passar per l'Hospedeira de imigrantes, com succeïa en el cas de tots els immigrants que arribaven al Brasil, es van dirigir cap a les hisendes assignades per contracte. La manca de mà d'obra dels grans propietaris rurals brasilers com a conseqüència d'una sèrie de mesures polítiques dutes a terme en la constitució de l'Estat brasiler a finals del segle XIX —abolició de l'esclavatge l'any 1888, la proclamació de la República l'any 1889 i la separació de l'Església catòlica de l'Estat un any després (Garcia, 2009, p. 87-102)— afavorí la contractació nipona, com ja ho feren amb els immigrants portuguesos, espanyols, italians i alemanys, en veure que el seu personal partia cap a les noves ciutats que s'estaven constituint. La baixada consegüent del preu del cafè al Brasil, a finals de la dècada de 1910, provocà una situació compromesa per a la majoria de grans propietaris rurals respecte als nous, i això els va impedir pagar als seus jornalers en un primer moment, cosa que va provocar insurreccions i la fugida clandestina d'alguns membres japonesos, com és el cas de la hisenda del francès Dumont. Aquest fet, juntament amb una sèrie de malalties endèmiques com la malària i la tripanosomosi americana o malaltia de Chagas, la dificultat per comunicar-se en llengua portuguesa amb la resta de colons, la insalubritat de les instal·lacions d'acollida i un sou excessivament baix, va fer de la immigració japonesa al Brasil un fracàs total. En poc temps, però, nombrosos nipons van deixar les hisendes; l'any 1933, el 53 % dels agricultors japonesos eren autònoms, fos llogant un terreny, mantenint-lo o com a propietaris grangers (Handa, 1987, p. 575). Si tres fets van caracteritzar les primeres colònies japoneses al Brasil aquests van ser: la seva organització cooperativa —econòmica i social, formant associacions o *nihonjin kai*—, estar centrada en l'activitat agrícola i la formació de les *nihon gakko* per als infants. Les primeres escoles del Japó giraven al voltant del *Kyoiku Chokugô* i els mestres eren elegits, en les comunitats més humils, entre les persones més competents per dur a terme aquella tasca o entre les més ancianes —els nuclis *nikkei* amb més recursos financers contractaven mestres japonesos que venien directament del Japó.

Des de l'any 1924 la immigració japonesa al Brasil va deixar d'estar subvencionada pel governament brasiler, dins d'un marc nacional ja marcat per restriccions de la presència de

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

japonesos al Brasil (Shibata, 2008, p. 94). Aquest fet va determinar profundament el sentit d'aquest fenomen migratori, el qual es convertí en un subjecte exclusivament japonès. El consolat del Japó a São Paulo va esdevenir el principal òrgan responsable de l'educació dels *nikkeijin* més joves, els quals es van convertir en els protagonistes imprescindibles per al manteniment de les futures relacions transnacionals posteriors Japó-Brasil. La doble escolaritat, brasilera i japonesa al Brasil, era l'objectiu primordial que el consolat japonès volia per als infants *nikkeijin*, al mateix temps que omplir les carències que el sistema educatiu brasiler mostrava.

L'any 1927 el consolat japonès a São Paulo va promocionar la formació d'associacions escolars, les quals van començar a tenir un rol important dintre l'organització i l'orientació de l'ensenyament en funció dels interessos japonesos (Shibata, 2008, p. 99). Al mateix any un grup de japonesos agricultors constituïen la CAC (Cooperativa Agrícola de Cotia) al mateix estat, la qual es convertirà en la cooperativa més productiva d'Amèrica del Sud durant els decennis següents a la Segona Guerra Mundial.

Shibata, Hiromi descriu així les escoles del Japó brasileres d'abans de la Gran Guerra:

L'organització dels programes de les *nihon gakko* seguien el model de l'escola primària japonesa. La gran majoria funcionava durant 6 anys, o 8 anys; en aquest cas, els dos anys suplementaris equivalien als cursos complementaris al Japó –koto-. Les matèries que s'ensenyaven eren: llengua japonesa, *shushin* (educació moral), aritmètica, geografia i història del Japó, ciències, educació física i música. (...) Els llibres didàctiques estaven en japonès, rebuts a través del consolat japonès, que els importava del Japó. (...) Tots els alumnes rebien lliçons de *kendō*, art marcial que remunta al temps dels samurai, basat en el manteniment d'espases de bambú o de fusta. Per damunt del desenvolupament físic, aquestes lliçons cercaven cultivar als infants i adolescents la lleialtat. També cultivaven les arts escèniques, les quals els principals subjectes estaven relacionats amb les epopeies o llegendes populars japoneses. (Shibata, 2008, p.105-106)

Un dels fets que ha marcat un abans i un després en la història dels immigrants japonesos al Brasil ha estat el mandat de Getúlio Vargas. El seu primer governament al Brasil, des del 1930 fins al 1945, es va caracteritzar, entre altres coses, per una radicalització nacionalista de la política, que incloïa de manera particular l'ús obligatori del portuguès a les escoles i principals institucions. Des de l'any 1891 la Constitució federal defensava la multiplicitat cultural de l'educació de les escoles d'immigrants —o escoles comunitàries—, les quals empraven altres llengües, com l'alemany o l'italià, i tenien un material pedagògic propi. En conseqüència, a l'inici de la primera època Vargas, hi havia un gran nombre de brasilers que no sabien parlar portuguès. Així, amb la declaració de l'Estado Novo l'any 1937, que durà fins a l'any 1945, es van tancar les *nihon gakko* —comptant amb algunes excepcions abans de la Guerra, encara que totes va ser tancades durant el seu *cursus*—, es van prohibir els periòdics propis de la comunitat *nikkei*, es van cremar la majoria dels llibres en llengua japonesa, al mateix temps que es va impedir qualsevol forma de culte religiós (majoritàriament budista) i la reunió de més de tres persones d'ascendència japonesa. Parlar japonès es va interpretar com una provocació en contra de l'Estat en vigílies de la Gran Guerra. La persecució xenòfoba contra la comunitat *nikkei* va ser progressiva i justificada com una amenaça nacional contra els països aliats, grup del qual va acabar

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

formant part el Brasil després de l'atac a Pearl Harbor. Les comunitats *nikkei* del litoral brasiler es van traslladar per la força cap a l'interior i el control de totes les seves activitats era generalitzat i absolut. El fet d'haver perdut posteriorment la guerra va desarrelar de l'*imaginari col·lectiu* dels *nikkei* més fanàtics la idea d'un Japó imperial i poderós capaç de guanyar els països més forts, com la Xina o Rússia, gràcies a la força de la seva disciplina i l'homogeneïtat *divina* de la seva raça. La *inculturació* al context brasiler dels *nikkeijin* es va tornar una obligació al mateix temps que una necessitat.

La immigració japonesa al Brasil —així com les relacions comercials i diplomàtiques que unien aquests dos països— es va reactivar plausiblement a principis de la dècada de 1950, la qual cosa va provocar dintre de la comunitat nipobrasilera la consideració d'una renovada perspectiva identitària japonesa a partir de la imatge dels nouvinguts, identificats com els *Japão Novo*. Aquests no tenien el mateix perfil que els seus predecessors, sinó que eren majoritàriament tècnics agrícoles i empresaris industrials. Després de la Segona Guerra Mundial, la pressió sobre la comunitat d'ascendència japonesa al Brasil es va alliberar, les escoles japoneses van deixar de prohibir-se i les activitats culturals de la comunitat *nikkei* van començar a organitzar-se ràpidament una altra vegada, així com els cultes religiosos. Les residències per a estudiants *nikkei* van proliferar als centres urbans i l'any 1949 la Comissão Nacional de Educação a São Paulo s'encarregà de constituir una nova pedagogia per als *nikkeijin* més joves, influenciada pel nou sistema educatiu japonès de postguerra. Aquest nou sistema educatiu va deixar d'estar centrat en la figura de l'emperador i es caracteritzà per un ser sistema meritocràtic en un primer moment, per passar a defensar un sistema escolar basat en el principi de prioritat d'aptituds en les dècades posteriors (Teruishi, 1984, p. 28). Al Japó dels anys cinquanta, la implantació d'una educació protocol·lària —gràcies a la Llei fonamental de l'educació de 1947—⁹ es justificava perquè s'associava a un principi democràtic que afirmava la igualtat d'oportunitats de tots els alumnes davant els mateixos reptes acadèmics passant pel filtre de l'acceptació d'un ordre i moral cultural o *ethos*. La transposició d'aquest sistema educatiu al context brasiler va condicionar també el sistema pedagògic de les *nihon gakko*, per exemple en la constitució dels llibres de text. Aquesta nova estratègia pedagògica del sistema japonès posterior a la guerra del Pacífic pretenia estandarditzar la dinàmica de les escoles sota el control de l'Estat, el qual definia des del tractament del *sensei*-alumne fins a les característiques físiques de les classes. Amb el temps, però, aquest antic sistema basat en la meritocràcia ha esdevingut avui, contràriament a la intenció original i com una conseqüència de la gran transformació capitalista del Japó als anys 80 (Lechevalier, 2011, p. 60), un sistema elitista en què la competició entre els mateixos alumnes es mostra com el primer factor i el més important de perpetuació o promoció social posterior; aquest fet es justifica amb la proliferació d'escoles privades de suport acadèmic per als nens i nenes.¹⁰

⁹ Aquesta nova llei defensava, entre altres aspectes, el principi d'educació mixta, la prolongació de l'educació obligatòria i l'organització de consells d'educació, basats en el sistema nord-americà. Font: JICA (Agència de Cooperació Internacional del Japó).

¹⁰ Segons les estimacions fetes l'any 2008 pel Ministeri d'Educació, Cultura, Esports, Ciència i Tecnologia del Japó, les escoles de suport acadèmiques són freqüentades pel 25,9 % dels alumnes de les escoles primàries públiques i pel 53,5 % dels estudiants dels col·legis públics. Font: Ministeri d'Educació, Cultura, Esports, Ciència i Tecnologia del Japó.

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

Al final de la dècada dels cinquanta, la presència de persones amb ascendència japonesa va començar a destacar en altres estats fora de São Paulo, el qual sempre ha mantingut la xifra més gran de *nikkei* al Brasil fins avui. Destaca el cas del Paranà, un fet que s'explica, en un primer moment, per una sèrie de mesures agropolítiques relacionades amb el sector cafeter de São Paulo durant la crisi del 29 i que van afavorir la migració interna dels *nikkei* cap a les zones rurals més pròximes d'aquest estat. L'any 1958 la xifra de descendents de japonesos al Brasil era el doble que la del total d'immigrants japonesos al Brasil (Corrêa Leite Cardoso, 1995, p. 20), un fet que ens garanteix poder començar a parlar de l'inici d'un fenomen d'*inculturació nikkei* dintre del context general brasiler.

La CAC va convertir-se en un dels principals motors de la mobilització geogràfica dels *nikkei* al Brasil durant la segona meitat del segle XX, al mateix temps que va esdevenir la cooperativa agrícola més competitiva de l'Amèrica del Sud durant la dictadura militar brasilera, que durà des de l'any 1964 fins al 1985. La política expansionista d'aquesta cooperativa arribava a les regions agrícoles amb més potencial gràcies al seu alt nivell d'organització estratègica, a la bona gestió de recursos humans i a l'ús dels mitjans de divulgació, al mateix temps que a l'excel·lent relació tecnicocomercial que mantenia amb el Japó. La CAC es va mostrar sempre com una eina d'interès per a la macroeconomia internacional nipona al Brasil. Un element rellevant dintre de les noves colònies rurals de *nikkeijin* no paulistes de la CAC, a part de la formació tècnica i de gestió dels seus membres en el sector agrícola, fou també la constitució d'associacions culturals/esportives i de les *nihon gakko* per als fills dels cooperats i funcionaris. Els mestres i les mestres s'elegien de manera espontània dintre d'aquestes noves colònies —igual que els entrenadors esportius— i eren, en la majoria de casos, els membres nascuts a l'arxipèlag japonès o anomenats comunament *issei*.

L'Agència de Cooperació Internacional del Japó (JICA) no ha reduït els seus programes al desenvolupament tècnic, financer i social del Brasil des de la seva presència l'any 1959 fins avui. Gràcies a aquesta institució, subvencionada pel Govern brasiler, totes les comunitats *nikkei* brasileres han tingut l'oportunitat de rebre classes directament de mestres japonesos i de formar-se al Japó a partir de programes específics. D'aquesta manera, els *sensei* de les escoles del Japó de les noves colònies *nikkei* més nombroses van compartir les aules amb aquests nous becaris. Però davant la fallida de la CAC l'any 1992 i la tendència natural dintre de la comunitat *nikkei* rural d'una disminució dels alumnes de les *nihon gakko* marcada per la marxa cap als centres urbans per continuar la formació acadèmica, aquestes institucions educatives es redueixen, avui per avui, al reflex del que va ser l'intent per preservar l'herència cultural dels primers immigrants japonesos al Brasil.

4.2. Miyamoto sensei: història de vida d'una mestra japonesa al Brasil

«Em diuen Miyamoto, Satomi, però tothom em coneix com Miyamoto *sensei*. Vaig néixer el dia 15 de novembre de l'any 1937, a Shizuoka, prop de Tòquio —ja fa molt de temps enrere i molt enfora d'aquí, no? Una de les particularitats d'aquella regió és la de poder tenir sempre en vista el mont Fuji; també hi ha una producció de te de molt bona qualitat, quasi són tan bons com els de Fukuoka. La meua infància va transcórrer com la de qualsevol infant de l'època de preguerra. El meu pare, el senyor Akinaga, treballava de

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

tècnic de maquinària per a la firma Matsûra¹¹ i era també jugador de sumo. El seu físic, gran i fort com el mont Fuji!, contrastava amb el de la meva mare, petita i grassoneta, excel·lent dona de casa i mare exigent; sabia el que em volia dir només mirant-li els ulls, per exemple, si creuava les cames en seure. La família Akinaga va tenir tres fills més després; jo sóc l'única filla i la més gran dels quatre germans. Però aquell món va acabar quan la Gran Guerra va començar. Nosaltres vam tenir el privilegi de poder tenir el nostre pare a casa, ja que la feina l'obligava a quedar-se en aquella zona. Viure una guerra és una experiència que marca tota una existència. Aquella sensació d'inseguretat no desapareixia mai, ni entre els braços forts del meu pare. Els avions passaven de vegades tan a prop que semblaven ocells espantats pel so greu i estrident de les sirenes. Pols, pols i més pols... Quanta pols hi havia! I quin mal que feia quan es ficava dintre dels ulls! Una vegada no vam tenir temps d'anar cap al refugi i va caure el sostre de casa nostra quan érem tots dintre, en un dels molts atacs de les forces americanes. Recordo que la mare ens preparava unes motxilles amb aigua i un fòtil per entretenir la fam; alguns cops passàvem hores tancats al refugi. Les escoles japoneses no van tancar durant la guerra i també van ser objectiu militar americà —al final de la guerra una enorme bomba va caure molt a prop de la nostra escola, però no va detonar. La presència americana va ser molt forta també després de la guerra. Tot estava sota vigilància, fins i tot els deures que fèiem a l'escola. L'escola japonesa en aquella època era molt rigorosa: si un alumne hi arribava tard, passava tota la classe aguantant dues galledes d'aigua. Quan era nina no volia ser mestra, m'hauria agradat ser dona policia.

Els *sensei* de les *nihon gakko* van patir molt durant la Segona Guerra Mundial al Brasil. Les classes es feien de manera clandestina i si eren enxampats, els mestres anaven cap a la delegació. Els infants que anaven a les escoles del Japó amagaven els llibres i feien com si anessin a llaurar amb els pares o familiars. La meva tia, que ja era al Brasil quan hi vam arribar, va guardar molts llibres dins de maletes, sota terra; però després de la guerra van sortir quasi tots podrits. La repressió era molt forta dintre de la comunitat *nikkei*: per exemple, si trobaven més de tres japonesos junts al carrer, els duïen també cap a la delegació.

Als dinou anys, l'any 1956, després de formar-me com a mestra d'educació infantil, en obtenir el nivell de *kotogakko*, vam rebre des del Brasil la notícia de la mort del meu oncle, el germà més gran del meu pare. Dintre de la família tradicional japonesa, el germà més gran té la funció d'esdevenir el cap de família després de la mort del pare i, en cas que mori, el germà segon, com ho era el meu pare, es fa càrrec de les seves responsabilitats. Així, aquell any la nostra família va arribar a l'estat de São Paulo, on el nostre oncle mort tenia una hisenda amb un altre germà. La intenció del meu pare era tornar al Japó després d'haver solucionat aquella situació. No érem immigrants —no vam rebre cap subvenció—; vam venir amb els nostres propis diners. Al cap de poc temps, però, el meu pare va emmalaltir greument d'una afecció pulmonar, i això li impedia fer qualsevol esforç físic. No oblidaré mai la imatge de veure el meu germà petit, sis anys menys que jo, fuetejant en plors un escarràs adormit, mentre el meu pare jeia al llit patint de mal. Aquella situació era pitjor del que havíem pensat, però no vaig demostrar mai tristesa davant dels meus pares; vaig plorar molt a la meva habitació quan ningú no em veia. El meu pare va morir en poc

¹¹ Actualment aquesta firma és coneguda com a Matsuura Machinery Corporation.

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

temps i vam decidir quedar-nos al Brasil. Jo no tenia idea de com es llaurava el camp, així que vaig decidir fer el que sabia fer: classes de japonès. El meu germà més gran continuaria llaurant les terres del meu pare i, així, els dos més joves van poder estudiar.

Vaig començar a fer classes de japonès al Brasil a una *nihon gakko* de Narandiba, a São Paulo, l'any 1958. Durant els tres anys que hi vaig ser, vaig utilitzar una metodologia japonesa, fins i tot els llibres que emprava eren del Japó. Vaig començar a ensenyar japonès de la mateixa manera que el vaig aprendre. L'any 1963 vaig fer classes a Adamantina, també tres anys. La nostra família acabava de mudar-se a la ciutat de Presidente Prudente, on va començar a cultivar cotó. Jo vaig anar a viure a una residència a Adamantina, on tots érem japonesos o *nikkeijin*. Els propietaris d'aquella immensa casa, un matrimoni japonès, acollien un total de vint-i-cinc jovenetes i trenta jovenets. Gràcies a la meua companya d'habitació vaig conèixer a qui seria el meu futur marit; ella va forçar-me amablement a sortir el dia de Carnaval. Ell era japonès com jo. A la *nihon gakko* d'Adamantina érem tres professors per 315 alumnes i vaig començar a utilitzar un mètode pedagògic més brasiler —per exemple, emprant llibres orientats a alumnes descendents de japonesos al Brasil. Després de casar-me —el meu marit era membre de la CAC i estava destinat a Bauru—, vaig fer classes durant dos anys a una *nihon gakko* d'una zona rural propera coneguda popularment com *el rebollo*. Cada vegada sentia més la necessitat d'adaptar les meves classes segons les característiques dels meus alumnes. Cada *nihon gakko* tenia una història pròpia i un perfil d'alumnes i de mestres determinat. Era com a les *terakoya* del Japó: cada mestre donava el millor de si respectant les particularitats dels seus estudiants. No hi va haver mai cap òrgan brasiler responsable d'estandarditzar l'aprenentatge de la cultura i la llengua japoneses en tot el Brasil, només hi havia els exàmens oficials de japonès que feien aquesta tasca.

Després d'haver estat destinat a Bauru, van transferir el meu marit cap a Londrina, a l'estat del Paranà. Així que vam decidir instal·lar-nos-hi, on vam tenir un fill i una filla. En aquest estat hi havia una comunitat molt important i nombrosa de *nikkeijin* arribats abans de la Segona Guerra Mundial. La majoria també formaven part de la CAC. Allà vaig fer classes particulars de japonès a adults, que alternava amb el meu rol de mare i mestressa de casa.

El mes d'agost de l'any 1982, vam arribar a São Gotardo, a l'estat de Minas Gerais; la CAC va enviar-nos cap a aquesta regió. A principis de la dècada de 1980 jo parlava molt poc portuguès, i va ser en aquesta ciutat on vaig haver de posar-me a estudiar-lo, ja que els *nikkeijin* d'allà parlaven poc japonès. Gràcies a un programa governamental d'assentament dirigit d'explotació agrícola de la regió de l'Alto Paranaíba a principis de la dècada de 1970, conegut com a PADAP, es va constituir una important comunitat *nikkei* dintre aquesta ciutat. La CAC era la responsable de la selecció dels colons; així es justificava que quasi tots fossin *nikkeijin*. Hi van arribar aproximadament unes vuitanta famílies de joves *nikkeijin* agricultors i funcionaris. La mateixa cooperativa agrícola, davant el rebuig local per la presència dels nousvinguts —principalment per les conseqüències de la desapropiació de les terres que havia implicat fer aquell programa—, va constituir una associació per als *nikkei* (Associação Beneficente Cultural Esportiva de São Gotardo, ABCESG) l'any 1978 i una escola de cultura i llengua japoneses el dia 28 de març de l'any 1979. L'associació sociocultural *nikkei* i l'escola del Japó solen construir-se simultàniament al Brasil, ja que són institucions interdependents. En aquella època aquesta colònia estava molt unida; això em

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

va sorprendre agradablement. L'any 1985, l'ABCESG em convidà a fer classes de japonès. Abans de mi hi va haver dos *sensei* japonesos: l'Egami *sensei* i el Nishio *sensei*. Quan vaig començar les classes, el Nishio encara hi era —organitzàvem plegats la dinàmica de les classes i de vegades no estàvem del tot d'acord en la metodologia de les classes, un fet que ens obligava a consensuar bastant. Els infants començaven l'escola de japonès als sis anys i la formació continuava durant vuit anys aproximadament, seguíem el sistema japonès. Quan el Nishio *sensei* va partir, hi havia 103 alumnes i feia classe tota la setmana —quasi tots els dies no acabava mai de corregir els exercicis abans de mitja nit. Les classes eren de vint alumnes i obríem dues aules al mateix temps ja que teníem molts alumnes. Jo anava de l'una cap a l'altra; era com una maratón. Feia les classes barrejant japonès i portuguès, ja que hi havia alumnes que no sabien ni dir *bon dia* (*ohayô gozaimasu*). La majoria dels meus alumnes no parlava japonès a casa. Alguns infants *nikkeijin* de São Gotardo no venien a les classes de la nostra *nihon gakko*. Respecte a la bibliografia de referència, jo mateixa seleccionava els llibres de metodologia nipobrasileira que em semblaven més interessants; per exemple, el *Kaiwa book* de la Jinjo Instituto Cultural o els de la JICA. Ensenyava també balls típics, a fer *origami* (papiroflèxia), els divendres jugàvem a un joc d'associació d'imatges i conceptes amb cartes, aprenien cançons típiques, fèiem gimnàstica, teatre en japonès, estudiaven història del Japó i els preparava per a l'*ohanashi taikai* (recitals en llengua japonesa). Alguns van arribar als concursos nacionals d'*ohanashi taikai* —eren sobretot els que parlaven encara japonès amb els pares. Al mateix temps, els meus alumnes aprenien principis morals i de convivència japonesos: respectar sempre la família i els altres, no fer brutícia i deixar les classes sempre netes, no dir mai mentides. Això em va fer guanyar la reputació de ser una mestra molt exigent; una mestra de japonès ha d'ensenyar moltes altres coses que simplement la llengua.

L'any 1989 la JICA em va convidar tres mesos al Japó, a la Universitat de Tamagawa, per aprendre més sobre metodologia i pedagogia japoneses. Era un curs de reciclatge. En total, quatre becaris japonesos de la JICA van venir a la nostra ciutat, a São Gotardo: Ahikawa san, Mizugichi san, Mitamura san i Kawaguchi san. Ells van ser fonamentals per a la millora de l'aprenentatge del japonès dels infants, igual que la *nihonjin gakko*, que consistia en l'intercanvi entre alumnes japonesos i *nikkei* brasilers.

Els meus estudiants a São Gotardo també anaven a l'escola *Kumon*, que es va desenvolupar gràcies a un membre *nikkeijin* de la CAC. Era una escola de reforç on s'aprenien matemàtiques i llengües. El mètode *Kumon* és un mètode japonès basat en la repetició, igual que l'aprenentatge dels *kanji*.

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

Figura 2: Miyamoto *sensei* (primera a l'esquerra) amb les seves companyes mestres de *nihon gakko* de l'Argentina, São Paulo i del Perú (d'esquerra a dreta), durant la seva formació al Japó l'any 1989.

Font: Arxiu personal de Miyamoto, Satomi.

Un fet que em va sorprendre dels meus propis alumnes de São Gotardo va ser la rivalitat que de vegades hi havia a classe. Aprendre té poc a veure amb la competitivitat amb els altres, sinó amb la idea de millorar un mateix i fer les coses amb estima.

Una característica que va marcar profundament aquella generació va ser que la majoria d'adolescents *nikkei*, als quinze anys, deixaven la ciutat de São Gotardo per preparar el batxiller fora. Això va complicar molt la continuïtat de l'escola de japonès, ja que no hi havia més alumnes. Hi havia un buit generacional que ara comença a omplir-se a partir de matrimonis amb no *nikkei* dintre de la colònia. No crec que aquest darrer argument tingui res a veure —com el fet que ara molts *nikkeijin* són rics gràcies al PADAP— amb el fet que la comunitat nipobrasilera d'aquesta ciutat hagi deixat d'estar tan unida com quan vaig arribar. No en sé la raó, ni tampoc per què les *nihon gakko* estan desapareixent a tot arreu ni per què els *nikkeijin* ja no fan tantes activitats col·lectives de tradició japonesa, només l'esport, els homes, com el beisbol i el softbol.

L'any 2003 vaig decidir jubilar-me, però sempre he continuat col·laborant amb l'ABCESG i amb una de les escoles de la ciutat de São Gotardo, quan m'ho demanen. En aquesta escola privada, l'escola Pitágoras, ensenyo, bàsicament, cultura japonesa als infants brasilers, per exemple a fer *origami* i danses tradicionals japoneses. És curiós veure que alguns saben ballar millor que els mateixos infants *nikkeijin* i que d'altres tenen molta facilitat per aprendre el japonès. Puc dir que n'hi ha que són més japonesos que els *nikkei* brasilers.

La *nihon gakko* de São Gotardo va desaparèixer poc després de la meva sortida, malauradament.

Em fa molt feliç creuar-me amb els meus antics alumnes pel carrer, als quals considero com si fossin fills meus; no hi ha res més gratificant per a una mestra que veure créixer amb salut i felicitat els seus alumnes. Sempre els parlo en japonès i alguns no em contesten per

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

vergonya, d'altres perquè no m'entenen. Avui per avui, de vegades faig classes a casa meva quan algú ho necessita, sense cap remuneració, ja que per a mi sempre ha estat un honor poder ensenyar el que sóc.

La cultura japonesa és la cultura del cor, del *kokoro*, de la veritat i de la responsabilitat. Educar és, com diuen els japonesos, pensar en el futur dels alumnes amb sinceritat.»

6. Discussió

L'aprenentatge de la cultura i la llengua japoneses pels infants *nikkeijin* de les escoles del Japó al Brasil es pot considerar que ha estat, al llarg del temps, el principal mitjà de preservació del sentit etnicocultural original de totes les comunitats *nikkei*. Les *nihon gakko* s'han mostrat com l'eix fonamental de perpetuació cultural ètnica japonesa en el context nipobrasiler, en mostrar-se promotores d'un codi simbòlic únic, ètnic, localitzat en un temps i un espai transgressiu. Aquesta simbologia, reforçada també per l'associació sociocultural o *nihonjin kai* i pel model referencial d'educació vingut del Japó, és al mateix temps el testimoni de l'experiència pràctica, identitària i personal dels mestres de les *nihon gakko*. Com Miyamoto *sensei* explica: «Cada *nihon gakko* tenia una història pròpia i un perfil d'alumnes i de mestres determinat». Podem afirmar així que la manca d'uniformitat i de regulació oficial d'aquestes escoles en l'espai urbà d'interior brasiler i rural han fet de les *nihon gakko* —com a les *terakoya* del segle XIX al Japó— un centre d'improvisació i de transmissió identitària a través de l'educació, que ha marcat el *cursus* de tots els actors socials, inclosos els mateixos mestres. En el cas de Miyamoto, l'experiència a São Gotardo va suposar per a ella haver d'aprofundir els seus coneixements de llengua portuguesa al mateix temps que compartir classes amb mestres japonesos de la JICA molt més joves, que representaven un sistema pedagògic diferent del que ella mateixa va rebre al Japó i del que ensenyà al Brasil. Davant aquest fet, la mestra sentirà la necessitat de renovar els seus coneixements sobre metodologia japonesa d'aprenentatge de cultura i llengua japoneses, la qual cosa ens duu a poder identificar la decisió de tornar al Japó per formar-se al final de la dècada de 1980 com un reforçament de la seva pròpia identitat com a mestra japonesa i com a persona amb un passat migrant.

És important recordar en aquest darrer apartat que anar a les *nihon gakko* no suposava tan sols aprendre japonès. Si tenim en compte els dos apartats anteriors, observem que els valors confucianistes de lleialtat, bondat i devoció filial de les escoles japoneses del segle XIX es poden identificar en el discurs de Miyamoto *sensei*. Malgrat que alguns dels seus darrers alumnes no són capaços de poder comprendre el japonès, podem afirmar que han estat educats a partir d'uns valors relacionats directament amb una interpretació de l'*ethos* japonès.

La part més interessant de la història de vida de la Miyamoto *sensei* és, sense cap mena de dubte, l'exercici de reconsideració permanent de l'educació dels infants *nikkeijin*. L'evolució vers una metodologia de llengua japonesa cada vegada més brasilera dintre de la pròpia comunitat *nikkei* va facilitar que al final de la seva carrera també pogués transmetre llengua i cultura brasileres als infants brasilers. La pèrdua d'etnicitat de la comunitat *nikkei* de São Gotardo, justificada principalment per l'existència d'un buit generacional, la desaparició de la CAC i la consegüent mobilització acadèmica de la primera generació de nens i nenes *nikkeijin*, va veure's

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

reflectida en la pèrdua de l'activitat de la *nihon gakko* d'aquesta ciutat. Això ens deixa entreveure que els factors de perpetuació ètnica d'aquesta comunitat s'han manifestat a través de l'educació en valors transculturals dels infants dintre les escoles del Japó, cosa que confirma la hipòtesi de l'article.

En la història de vida d'aquesta mestra, Miyamoto *sensei* menciona una certa rivalitat entre els seus alumnes de São Gotardo. Com ja he indicat en la part històrica d'aquest text, la competitivitat dels mateixos estudiants és també una realitat del context japonès actual. Aquest fet lliga directament dues realitats transnacionals. Però davant una manca de dades, seria perillós justificar aquest argument simplement a partir d'una possible relació historicocultural. La teoria d'Immanuel Wallerstein sobre els sistemes món podria justificar aquesta realitat, gràcies al concepte de *geocultura* (Wallerstein, 2006, p. 150) que ell mateix creà. Aquest terme, analògic al de *geopolítica*, afirma l'existència d'una sèrie de normes i pràctiques comunes al fenomen local propi de la *mundialització*.

Un fet que cal destacar és que la *nihon gakko* de São Gotardo va desaparèixer al mateix temps que Miyamoto *sensei* va decidir jubilar-se. Coincidència o no, la tasca d'aquesta mestra a dia d'avui és recordada d'una manera molt emotiva i especial per tots els alumnes que me n'han parlat en el transcurs de la constitució d'aquest article —i que conformen dues generacions. Tots han definit Miyamoto *sensei* com una mestra *de les de veres*, de les que hauria de fer servir el Brasil actualment per millorar en matèria educativa i social.

<Referències bibliogràfiques>

Ando, Z. (1976). *Estudos sócio-históricos da imigração japonesa*. São Paulo, Centro de Estudos nipo-brasileiros.

Corrêa Leite Cardoso, R. (1995). *Estrutura familiar e mobilidade social*. São Paulo: Ed. Kaleidos.

Galan, C. (1998a). Le paysage scolaire à la vielle de la restauration de Meiji: écoles et manuels. *Revista Ebisu*, 17, 5-47.

Galan, C. (1998b). L'enseignement de la lectura à la vielle de la promulgation dugakusei (1872). *Revista Ebisu*, 18, 5-47.

Garcia Jr., A. (2009). A afirmação da cultura brasileira: dos sertões da Bahia às metamorfoses de cases grandes e de senzalas. *Revista del Museo de Antropología*, 2, 87-102.

Handa, T. (1987). *O imigrante Japonês. História de sua vida no Brasil*. São Paulo: Ed. T. A. Querioz - Centro de Estudos Nipo-brasileiros.

Higuchi, N. i Inaba, N. (2013). Travailleurs latino-américains au Japon. Vingt années perdues. *Revista Hommes et Migrations*, 1302, 23-31.

IBGE, *Institut Brasiler de Geografia i d'Estadística* <http://www.ibge.gov.br>

Maria-Vicenta Haro-Matas: *Miyamoto sensei, una mestra japonesa al Brasil...*

Kuper, A. (2001). *Cultura. La versión de los antropólogos*. Barcelona: Ediciones Paidós Ibérica.

Lechevalier, S. (2011). *La grande transformation du capitalisme japonais*. París: Ed. Presses de Sciences Po.

Sapir, E. (1912). *Language. An introduction to the study of speech*. Nova York: Harcourt, Brace.

Shibata, H. (2008). Les écoles des immigrants Japonais. Organisation de l'enseignement et orientation japonisante. *Revista Cahiers du Brésil Contemporain*, 71/72, 85-122.

Souyri, P. F. (2010). *Nouvelle Histoire du Japon*. París: Ed. Perrin,

Teruishi, H. (1984). Une critique du système d'éducation japonais. *Revue Persée*, 4, 27-31.

Wallerstein, I. (2006). *Comprendre le monde. Introduction à l'analyse des systèmes-monde*. París: Ed. La Découverte.

Weber, M. (1956/1967). *Économie et société/2. L'organisation et les puissances de la société dans leur rapport avec l'économie*. França: Ed. Pocket.

Copyright © 2015. Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons mitjançant la qual qualsevol explotació de l'obra haurà de reconèixer els autors de la mateixa, citats a la referència recomanada que apareix a l'inici del document.

